

C.J.C. Rutenfrans, Criminaliteit en sexe. Een verklaring voor de verschillen in het criminele gedrag van vrouwen en mannen, Gouda Quint bv, Arnhem, 1989, 350 pagina's, prijs f 62,50.

In september 1989 promoveerde C.J.C. Rutenfrans op het proefschrift *Criminaliteit en sexe*. Dit goed geschreven boek deed nogal wat stof opwaaien door de beweerde bio-fysiologische verklaringen voor de verschillen in omvang en aard van criminaliseerbare en gecriminaliseerde gedragingen tussen mannen en vrouwen. Rutenfrans heeft zijn uitgebreide speurtocht niet beperkt tot biologische en fysiologische literatuur, hij nam ook een omvangrijke hoeveelheid psychologische, sociologische en (cultureel-) antropologische publikaties door. Hij komt tot een gecompliceerdere verklaring.

Rutenfrans brengt twee clusters van 'universeel' verschijnselen met elkaar in verband. Het eerste cluster heeft betrekking op de verschillen tussen groepen mannen en groepen vrouwen qua regelovertredende gedragingen. De volgende conclusies worden getrokken: 'a. Minder vrouwen dan mannen plegen delicten. b. Vrouwen begaan met een geringere frequentie delicten dan mannen. c. Het kwantitatieve verschil in het criminele gedrag van vrouwen en mannen is het grootst bij de geweldscriminaliteit en het kleinst bij vermogenscriminaliteit. d. Het overgrote deel van de door vrouwen gepleegde criminaliteit bestaat uit niet geweld-dadige vermogensdelicten, waarvan winkel-

diefstal kwantitatief het belangrijkste is...' (p. 21-22).

Het tweede cluster betreft de universele verschillen in 'manlijke en vrouwelijke patronen'. Daarover wordt, na behandeling van biologische en psychologische literatuur – van Cesare Lombroso aan het eind van de 19e eeuw tot Gisela Konopka in 1966 – verondersteld dat 'stabiliteit' kenmerkend is voor vrouwen (als groep) en 'variabiliteit' voor mannen (als groep). Een verbijzondering van die stabiliteit van vrouwen zou hun sterkere relatiegerichtheid zijn en hun streven naar bestendige, gelijkwaardige relaties. Dominantiegerichtheid van mannen wordt gezien als een verbijzondering van de mannelijke variabiliteit. Deze dominantiegerichtheid wordt omschreven als het streven naar een zo hoog mogelijke status binnen de groep waarvan men deel uitmaakt. Vrouwen zouden streven naar horizontale en mannen naar verticale relaties. Deze veronderstellingen over de 'fundamentele verschillen tussen de geslachten' worden tot 'feiten' na behandeling van cultureel-antropologische en 'cross-culturele psychologische' gegevens (p. 127). De onderscheiden mannelijke en vrouwelijke patronen blijken dan universeel te zijn. Op p. 168 is echter weer sprake van 'de door mij veronderstelde fundamentele verschillen tussen de geslachten'. De lezer verkeert voortdurend in onzekerheid over de 'hardheid' van dit essentiële onderdeel van het betoog.

Maar of het nu om een veronderstelling gaat of om een vaststelling, Rutenfrans ziet die fun-

damentele verschillen als het resultaat van een interactie van sociaal-culturele, psychologische en ontwikkelingsfysiologische factoren. 'Meningsverschillen kunnen slechts ontstaan over de vraag welk relatief gewicht moet worden toegekend aan de fysiologische, psychologische, en sociaal-culturele factoren' (p. 89). De 'sociaal-culturele factor bestaat uit de socialisatie van vrouwen en mannen volgens stereotype olopvattingen' (p. 247). Dat die stereotype opvattingen Rutenfrans en de door hem besproken auteurs parten kunnen hebben gespeeld, komt niet ter sprake.

De stereotype olopvattingen zouden zijn ontstaan 'in de betrekkelijk langdurige fase in de menselijke geschiedenis waarin de fysieke omgeving een overheersende invloed uitoefende op het gedrag' (p. 249) en zij werken volgens Rutenfrans nog steeds door in de hedendaagse socialisatie van meisjes en jongens. Toch meent de auteur ook dat opvattingen snel kunnen veranderen. In verband met de emancipatie van vrouwen wijst hij op het 'merkwaardige' verschijnsel dat 'terwijl de gedragingen van vrouwen niet of nauwelijks zijn veranderd, dit wel het geval is met de opvattingen over vrouwen.' (p. 86). Merkwaardig genoeg concludeert Rutenfrans niet dat die veranderde opvattingen thans een rol spelen in de socialisatie van jongeren en dat gedragingen van vrouwen (en mannen) al veranderd zijn en nog steeds veranderen. Merkwaardig genoeg heeft hij geen gebruik gemaakt van de gegevens uit de in 1988 verschenen *Sociale atlas voor meisjes*, waarin kan worden nagegaan dat de veranderingstrends, door Rutenfrans gesignaleerd en gebagatelliseerd, op velerlei terreinen inderdaad doorzetten.

Met de geconstateerde fundamentele verschillen tussen mannen en vrouwen (variabiliteit versus stabiliteit) wordt een ander universeel verschil verklaard, namelijk het verschil in aard en omvang van criminaliseerbare en gecriminaliseerde gedragingen.

Strafbaarstellingen zijn echter niet universeel gegeven. Misdad is sociaal gedefinieerd en is derhalve qua aard en omvang aan tijd en plaats gebonden. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het niet door Rutenfrans genoemde artikel van

Lotte van de Pol 'Vrouwencriminaliteit in Amsterdam vanaf 1750' (Tijdschrift voor Criminologie, 1987/5). In de tweede helft van de 17e eeuw maakten vrouwen zelfs 50% uit van de veroordeelden in Amsterdam, in de 19e eeuw daalde het percentage tot 20 en in de 20e eeuw schommelt het percentage vrouwelijke veroordeelden rond 10% van het totaal aantal veroordeelden.

In andere perioden zijn andere gedragingen strafbaar gesteld en verschillen tussen mannen en vrouwen in aard en omvang van criminaliteit worden in belangrijke mate bepaald door sociaal-culturele ontwikkelingen. Het is zeer goed mogelijk dat de wetgever in het laatste kwart van de vorige eeuw (ons huidige Wetboek van Strafrecht is ingevoerd in 1886) bedreigende manieren van doen en laten van vrouwen niet zo angstaanjagend achtte dat de dreiging met of toepassing van strafrechtelijke sancties noodzakelijk of wenselijk werd geacht. Vrouwen werden en worden door zichzelf en anderen op andere manieren in bedwang gehouden dan mannen. Vrouwen zijn traditioneel belast met het uitoefenen van informele externe beheersing, binnen het gezin en in de publieke sfeer in genootschappen en dergelijke, waar zij zich ontfemden en ontfemen over kinderen en andere hulpbehoevenden. Vrouwen stellen veelal de normen voor anderen en worden daarmee zelf bij voortdoring op die normen attent gemaakt. Vrouwen hebben, gegeven de ongelijke machtsbalansen tussen mannen en vrouwen, minder gelegenheid en minder mogelijkheden tot handelen.

De bedreigende activiteiten van vrouwen zitten mijns inziens veel eerder in nalaten dan doen. Op doen, op handelen, heeft de wetgever zich gericht. Voor het opsporings- en vervolgingsapparaat is het gemakkelijker na te gaan wat gedaan is, dan wat is nagelaten. In verband met bedreigende gedragingen van vrouwen zien we andere formele en informele negatieve sancties. Bedreigend nalaten van vrouwen is bij voorbeeld verwaarlozing van haar kinderen. Daarvoor wordt zij niet strafrechtelijk maar civielrechtelijk aangepakt: zij wordt uit de ouderlijke macht ontzet, of zij krijgt toezicht van een gezinsvoogd. Nalaten is mijns in-

ziens de macht van de minder machtige. Dat kunnen we ook zien bij werknemers: die kunnen staken. Het nalaten van werk is een van hun belangrijkste strijdmiddelen.

Onderzoek naar de handelwijzen en motieven van de wetgever en naar typerende manieren van doen of laten van vrouwen, dient eerst te worden verricht. Het is een voorbarige en/of zinledige 'vaststelling' dat een fysiologische en/of psychologische predispositie ten grondslag ligt aan de verschillen in criminaliteit tussen mannen en vrouwen en, zo zou kunnen worden toegevoegd, aan de verschillen in deelname aan de arbeidsmarkt of aan het politieke bedrijf.

E. Lissenberg

H. van Goor, Democratie of bureaucratie? Een empirisch onderzoek naar verschillen in invloed tussen politieke en ambtelijke topposities in Nederlandse gemeenten, Van Gorcum, Assen, 1988, f 57,50.

Macht en invloed zijn belangrijke hulpmiddelen om tot een gewenste maatschappelijke vormgeving te komen, zo besluit Van Goor zijn studie. Volgens hem hebben politiek-bestuurlijke topfunctionarissen meer macht dan degenen die ambtelijke topposities bekleden, met name op het terrein van de strategische beleidsontwikkeling. Zowel de politiek-bestuurlijke als de ambtelijke topfunctionarissen zijn in hun machtsuitoefening duidelijk herkenbaar en kunnen zich niet verschuilen achter een moeilijk grijpbare vierde macht. Dit betekent dat de machthebbers in onze samenleving niet alleen formeel verantwoordelijk zijn; zij zijn ook feitelijk verantwoordelijk en kunnen dus worden aangesproken over de wijze waarop zij de hen toevertrouwde macht duidelijk zichtbaar voor iedereen hebben gebruikt.

De conclusies van Van Goor zijn helder en niet verpakt in mitsen en maren. Dat is opmerkelijk omdat onderzoek naar macht en invloed een berucht hachelijke onderneming is die zelden tot eenduidige uitspraken leidt. Van Goor is zich daarvan bewust. Hij beheerst de literatuur,

hetgeen soms hinderlijk resulteert in pagina's waarop het aantal bronvermeldingen meer ruimte inneemt dan de tekst. Methodisch is de studie voorbeeldig opgezet. Helaas leidt dit tot kennelijk onvermijdelijk lange uitweidingen die niet voor iedereen altijd even interessant zijn.

Van Goor ontwikkelt een nieuwe methode, de zogenaamde positiewisselingsmethode, die gebaseerd is op de gedachte dat de wisseling van een persoon in een positie een verandering in het machtssysteem te weeg brengt. Naarmate de verandering groter is, mag worden aangenomen dat de invloed die verbonden is aan de positie waarvan de bekleder is gewisseld, groter is. Als centrale hypothese formuleert Van Goor dat de invloed verbonden aan de positie van burgemeester, groter is dan die verbonden aan de positie van (in zijn geval) directeur Gemeentewerken, welke laatste weer groter is dan de invloed verbonden aan de positie van (in zijn geval) wethouder Openbare Werken. Die hypothese moet op grond van het empirisch onderzoek worden genuanceerd. De burgemeester heeft metterdaad de meeste invloed, maar de beide andere posities ontploen elkaar weinig, zij het dat de wethouder zich met name kan laten gelden bij reorganisaties en de ontwikkeling van nieuw beleid, en de directeur dat kan doen op het operationele vlak.

De invloed van personen heeft Van Goor niet onderzocht. De macht en invloed die van posities uitgaan, is gedeeltelijk onafhankelijk van de personen die deze posities bekleden. Van Goor gaat wel in op de aard van het wisselingsmechanisme, hoewel dit mechanisme als zodanig niet het onderwerp van zijn onderzoek betrof. In de literatuur wordt verschillend geoordeeld over de invloed van het wisselingsmechanisme op het te voeren beleid. Weliswaar wordt algemeen aangenomen dat wisselingen een verbreking inhouden van voordien werkzame anticipatie- en terugkoppelingsmechanismen. De resultaten van het onderzoek van Van Goor maken deze aanname des te geloofwaardiger. De meningsverschillen betreffen de richting en aard van de veranderingen na positiewisseling. Van Goor stelt nu dat de mate waarin vernieuwend beleid optreedt, afhankelijk is van de beleidsruimte ten tijde van de

wisseling. Zeker in een tijd van grote beleids-ombuigingen lijkt mij deze stelling voor nader onderzoek vatbaar. Hopelijk wordt dat op dezelfde consciëntieuze wijze verricht als Van Goor zijn onderzoek heeft uitgevoerd.

H.J. Aquina

Noordzij, G.P., J. van Putten, J.P. Verhoogt, C. Wortmann-Kool, Overheid en samenleving: vier visies op een wisselwerking, VU Uitgeverij (Politikologische studies VU; 7) Amsterdam 1988.

Het debat over de zorgzame samenleving is in volle gang. Ook van academische zijde zijn reeds een aantal bijdragen geleverd. Sommige daarvan zijn gebundeld in bijvoorbeeld A.M.J. Kreukels en J.B.D. Simonis, red., *Publiek domein*, en J.G.A. van Mierlo en L.G. Gerrichauzen, red., *Het particulier initiatief in de Nederlandse verzorgingsmaatschappij*, beide verschenen in 1988. Ook enkele leden van de vakgroep politicologie van de Vrije Universiteit hebben gemeend hun bijdrage te moeten leveren. Daarbij gaat het hen uitdrukkelijk om meer dan de verzorgingsstaat, het gaat hen om de richting waarin de beoefening van de politicologie zich zou moeten bewegen. Daartoe hebben zij in 1987 een workshop in het kader van het jaarlijkse politicologen-etmaal van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek georganiseerd. De papers die zij bij die gelegenheid hebben gepresenteerd, zijn vervolgens nog wat bijgewerkt en staan thans ter beschikking van een groter publiek.

In het boekje worden enkele grote lijnen uitgezet waarlangs het onderzoek naar de verzorgingsstaat zal dienen te verlopen. Het is niet verbazingwekkend dat die lijnen hun oorsprong vinden in het traditionele calvinistische denken over de verhouding tussen de overheid en de rest van de samenleving. Vooral de bijdrage van Van Putten gaat daarop in. Een tweede bijdrage, geschreven door Wortmann-Kool, behandelt binnen dit kader de gezondheidszorg. Verhoogt gaat in op de politieke voorwaarden voor een zorgzame samenleving. Hij

bespreekt vooral de positie die de overheid zou moeten innemen om tot een zorgzame samenleving te komen. Tenslotte bespreekt Noordzij de concepten macht en invloed als nuttige begrippen in het denken over de verzorgingsstaat. Deze laatste bijdrage is weliswaar interessant, maar valt enigszins uit de toon door het empirisch-theoretisch karakter ervan, terwijl de andere bijdragen juist politologisch-ideologisch zijn georiënteerd.

Als geheel is dit boekje teleurstellend, zeker in vergelijking met andere publikaties die in Nederland en daarbuiten op dit terrein zijn verschenen. De auteurs geven ook nauwelijks blijk van enige kennis van die publikaties. Het is evenwel verheugend om te zien hoe onderzoekers inspiratie vinden in een oud erfgoed en zich niet laten leiden door de waan van de dag zoals elders te vaak gebeurt. De inrichting van onze samenleving en de positionering van de overheid daarin is immers mede het resultaat van een lange en uiterst complexe ontwikkeling, waarbij het calvinistische denken belangrijk is geweest en zelfs richtinggevend kan zijn voor de toekomst. Dat wil evenwel niet zeggen dat men de resultaten van modern onderzoek elders grotendeels kan negeren.

H.J. Aquina

Dr. Q.J. Munters. De stille revolutie op het agrarisch platteland. Boeren in het openbaar bestuur, 1917-1986. 1988. 152 p. Van Gorcum, Assen/Maastricht, ing. f 29,50

In dit boek(je) vindt men een beschrijving en een interpretatie van politiek-maatschappelijke verschuivingen op het agrarisch (= niet-verstedelijkt) platteland. Om deze te kunnen maken werden er zestien gemeenten uitgezocht die omstreeks 1970 nog minstens 30% boeren telden onder de beroepsbevolking. Deze gemeenten telden eveneens, zoals voor dit type gebruikelijk, een opvallend aantal – zeker ook procentueel – boeren in zowel de gemeenteraad als in het college van B en W. Ook al trad in de aantallen gedurende de onderzoeksperiode (1917-1986) een vermindering op, de 'over-

vertegenwoordiging', zeker relatief, bleef. De gekozen gemeenten zijn: Kantens, Ruinen, Ruinerwold, Zweelo, Ambt Delden, Bathmen, Diepenheim, Markelo, Ruurlo, Snelrewaard, Willeskop, Anna Paulowna, Sint Maarten, Mariëkerke, Midden Schouwen en Baarle Nassau.

Het behandelde tijdvak wordt door de schrijver ingedeeld in tweeën: het eerste, dat loopt van 1917 tot en met 1939, en het tweede van 1945 tot en met 1986. Gedurende de Tweede Wereldoorlog was er geen normaal functionerende raad. Het beginjaar, 1917, is het laatste waarin er nog een beperkt kiesrecht, en alleen voor mannen, had gegolden. De toen gekozen raden werden allen in 1919 opgevolgd door een raad volgens algemeen mannenkiesrecht. Vier jaar later, in 1923, volgden er raden die waren gekozen volgens algemeen kiesrecht voor mannen én vrouwen.

Laat ons de auteur volgen bij zijn indeling, en het volgende van hem overnemen over de periode 1917-1940. De verkiezingen van 1919 brachten een duidelijke, maar geen dramatische, verschuiving in de richting van de confessionele partijen, hetgeen in 1923 nauwelijks verder werd voortgezet. Wat echter intact bleef was de boeren-'oververtegenwoordiging', zowel in de raad als onder de wethouders. Dit kwam in de eerste plaats omdat de confessionelen in ruime mate boeren kandidaat bleven stellen. Verder was, partijmatig gezien (waarbij het soms niet eenvoudig was om lokale lijsten in te delen), op te merken dat het liberale aandeel in de raad terugliep en dat er nu ook socialisten (SDAP) in verschenen. Deze laatsten echter brachten menigmaal (in 25% van de gevallen) toch weer een boer in de raad. Het arbeidersaandeel in de raad, en in het college al helemaal, bleef klein. Confessionelen kandideren, absoluut gezien, de meeste arbeiders op verkiesbare plaatsen.

Na de Tweede Wereldoorlog zetten allerlei tendenzen, ook nieuwe, zich door, de laatste twintig jaar zelfs snel. Het aantal boeren in de beroepsbevolking neemt zowel absoluut als relatief sterk af. Maar de 'vertaling' naar hun vervanging in raad en college blijft achter: zo'n kwart eeuw, zeker voor het college. Alleen de Partij van de Arbeid volgt de trend vrijwel

nauwkeurig en zonder vertraging. Het gevolg is dat de relatieve oververtegenwoordiging van boeren tot 1986 blijft toenemen: van 1,16 in 1930 (toen de proefgemeenten echter nog voor driekwart uit boerenbevolking bestonden) tot 2,28 in 1986 (toen dit nog maar voor een vijfde het geval was en de 'ruimte' voor oververtegenwoordiging dus veel groter). Pas geleidelijk aan komen er ook vrouwen in de raad: van 2 van de 160 raadsleden van al deze gemeenten in 1962 (en wel eens een enkele daarvóór) tot 24 van de 158 in 1986. Enkele vrouwen komen ook in de colleges.

Het is allemaal wel iets gecompliceerder dan hierboven wordt aangegeven – wie zou ook anders verwachten – want behalve boeren zijn er nog anderen met een agrarisch beroep (hoe definieer je die allemaal precies) en behalve landarbeiders (sterk afnemend in aantal) zijn er ook 'industriearbeiders' (toenemend in aantal) en wie horen daar precies bij? Wij meldden reeds dat het partijpolitieke beeld gecompliceerd wordt door de veelvuldige aanwezigheid van lijsten als 'algemeen belang' of 'gemeentebelang'. En zeker vóór 1940 waren kiesverenigingen lang niet altijd op te vatten als partijafdelingen. Enzovoort. Ook waren er veranderingen van gemeentegrenzen. Niettemin moge het bovenstaande de feitelijke inhoud van het boek verantwoord weergeven.

Het boek bevat – uiteraard – ook interpretaties, en eveneens, in dertien bladzijden, een theoretische verantwoording van die interpretaties. Wij houden ons hier aan het directe commentaar van de auteur. Dit luidt dat het niemands opzet is en is geweest om de boeren zo in het zadel te houden. Hierbij komt tot zijn recht dat de auteur veel naar achtergronden heeft gespeurd, in lokale archieven van allerlei aard en in gesprekken met velerlei actoren en oud-actoren. De boeren zelf bleken hun functioneren in de publieke zaak niet als een behartiging van eigenbelang te zien. Dit zou ook maar in beperkte mate het geval kunnen zijn geweest, omdat anderen lang van mening zijn gebleven dat boeren het in raad en college wel goed deden. Voor de boeren was het eerder een zaak van aanzien (in de zin van het genieten van vertrouwen) en van traditie in de families,

waaronder de meer gezetene, om een functie in het openbaar bestuur te bekleden. In overeenstemming hiermee is dat boeren in alle partijen voorkwamen, zij het niet overal in gelijke mate (confessioneel en liberaal het meest). Geen enkele partij was dan ook (behalve de kort bestaande hebbende en klein gebleven Boerenpartij) een specifieke boerenpartij. Evenmin was er, bij wie dan ook sprake van openlijk en hardnekkig verzet (behalve incidenteel) bij de diverse grote overgangen die zich in het tijdvak van onderzoek hebben voorgedaan: de overgang naar algemeen kiesrecht voor mannen, daarna de toevoeging van het algemeen kiesrecht voor vrouwen, vervolgens de komst van 'socialisten' of 'arbeiders' of van vrouwen in raad en college, en voorts de vorming van het CDA over de oude tegenstelling protestant/katholiek heen. Men ijde alleen kortere of langere tijd na en vond dan zelf op zeker ogenblik dat men mee moest gaan. De context voor de afwegingen van hun waarde-prioriteiten veranderde met de nationale trends mee, zo legt de schrijver ons uit, en aldus gaat ook dit platteland uiteindelijk 'met de tijd' mee.

De recensent kan mijns inziens tot geen andere conclusie komen dan dat Munters een goed stuk werk – vakwerk – heeft geleverd. Betrouwbaar voor gebruik in weer andere studies. Maar betekent dit ook dat er niets op of aan te merken zou zijn? We gaan op zoek.

Met geen woord rept de schrijver over het feit dat hier en daar een rol kan hebben gespeeld wat ze op het kasteel of in de pastorie ergens van vonden. En dat in dit verband een deftige burgemeester of een grootgrondbezitter, dan wel diens rentmeester in de raad afzonderlijke invloeden kunnen zijn geweest die de 'boerenovermacht' wat tegenwicht gaven. Maar misschien kwamen deze invloeden, voor zover ze er waren, wel even gedempt door als klassetegenstellingen tussen boeren en arbeiders die hier en daar ook voorkwamen en waar de auteur wel aandacht aan heeft besteed. De vraag moet dunkt mij gesteld worden.

Het blijkt uit aangehaalde literatuur dat de kleine groep van vrije beroepsbeoefenaren dikwijls ook oververtegenwoordigd was in de raden. Dit gevoegd bij de uitleg die de schrijver

geeft over de reden waarom boeren oververtegenwoordigd waren (en zijn), namelijk het vertrouwen dat er zou bestaan in hun oordeel, én bij de ondervertegenwoordiging van arbeiders (die immers zelf deels boeren afvaardigden), en bij eveneens de ondervertegenwoordiging van vrouwen, doet denken aan een mogelijk nog wat verdere stap in de karakterisering van de kwaliteit van de democratie in dit soort gemeenten. Het ziet er naar uit dat men in deze gemeenten onwillekeurig zocht (zoekt) naar representanten die een enigszins ruime maatschappelijke verantwoordelijkheid dragen en dienovereenkomstig 'ontwikkeld' zijn, waardoor er vertrouwen ontstaat in hun oordeel. Dit was vóór de tijd van de doorwerking (in de laatste 20 jaar) van meer op school opgedane algemene ontwikkeling op het platteland, en van allerlei emancipaties, ongetwijfeld schaarser aanwezig bij arbeiders en bij vrouwen dan bij boeren en vrije beroepsbeoefenaren. Dit zou bovendien het na-ijlen nog wat verder kunnen verklaren.

Tenslotte de vraag of er nog wat te doen is voor het schoolmeesterspotlood. Het boek is goed geschreven, zodat dit potlood er weinig aan te pas komt. Maar één opmerking zou ik toch willen maken. Telkens weer toont de auteur ons in tabellen het beeld dat de 'gezamenlijke' 16 gemeenten opleveren. Mijns inziens mag men het woord gezamenlijk niet gebruiken in de betekenis van samengevoegd, terwijl dit laatste hier aan de orde is. Die gemeenten zelf doen niets samen; slechts is er een waarnemer van buiten die van die wijd uiteenliggende gemeenten aspecten afzondert en daar totalen van maakt. 'De gezamenlijke gemeenten' zou trouwens ook in die andere betekenis niet de plaats mogen innemen van 'de gemeenten gezamenlijk'.

A.J. Wichers

Algemeen is de klacht dat het effect van beleidsinstrumenten niet in voldoende mate wordt onderzocht. Wat is het effect geweest van een specifieke subsidie, een belastingheffing, of een reorganisatie? En als een evaluatie-onderzoek heeft plaatsgevonden wat was de kwaliteit van dat onderzoek en welke rol heeft het in het beleidsproces gespeeld? De studie van Pröpper vult in deze een leemte. Zijn onderzoek spitst zich toe op de vraag, of er een verband bestaat tussen de kwaliteit van het evaluatie-onderzoek en de wijze waarop de resultaten van het onderzoek in het beleidsproces worden gebruikt. Het kan zijn dat een evaluatieonderzoek bijdraagt tot een verbetering van de kwaliteit van de argumentatie in het beleidsproces, maar het is ook mogelijk dat het evaluatie-onderzoek een instrument van machtsuitoefening in die discussie wordt. Naast tal van andere factoren, die de plaats van een evaluatie-onderzoek in het beleidsproces bepalen (bijv. de status van de onderzoeker, of de mate van polarisatie) wordt de kwaliteit van het onderzoek zelf een belangrijke verklarende variabele geacht. Enerzijds bestaat de verwachting, dat een goed onderbouwd, consistent, relevant en open onderzoek een voorbeeld- en leerfunctie kan vervullen: de gebruikers in het beleidsproces kunnen zo'n kwalitatief hoogstaand evaluatie-onderzoek in hun eigen argumentatie overnemen. Anderzijds zal een kwalitatief goed evaluatie-onderzoek de gebruikers minder ruimte bieden misbruik van de onderzoekresultaten te maken en in de besluitvorming macht uit te oefenen in plaats van een deugdelijke argumentatie op te zetten. Daartoe moet het evaluatie-onderzoek zelf aan de maatstaven van deugdelijkheid voldoen.

Het eerste en tweede deel van het boek zijn gewijd aan theoretisch-analytische vraagstukken, het derde deel betreft het empirische onderzoek naar het evaluatie-onderzoek van de

Wet Investeringsrekening (WIR). Met deze wet poogde de overheid in de periode 1978-1988 de investeringen van het bedrijfsleven te stimuleren door via premies de kosten te verlagen.

In deel 1 komt het centrale begrip van de kwaliteit van de argumentatie aan de orde, dat in navolging van Jürgen Habermas wordt geoperationaliseerd aan de hand van het begrip communicatieve rationaliteit. Een argumentatie is communicatief rationeel als partijen pogen op basis van zo deugdelijk mogelijke argumenten tot overeenstemming te komen. De rationaliteit kan worden afgemeten aan de mate waarin wordt voldaan aan de 'discussie-spelregels' van een modelprocedure. Opgemerkt moet worden dat een gebrekkige kwaliteit van de argumentatie het gevolg kan zijn van onkunde, maar ook van machtsuitoefening.

In deel 2 worden de diverse begrippen geoperationaliseerd: hoe is bijvoorbeeld procedurele rationaliteit te meten, hoe kan worden bepaald of sprake is van onbekwaamheid of van machtsuitoefening?

In deel 3 worden aan de hand van een aantal hypothesen de algemene resultaten van een tiental evaluatie-onderzoeken naar de Wet Investeringsrekening gepresenteerd. De argumentatie van het evaluatie-onderzoek wordt gereconstrueerd, de kwaliteit van de argumentatie wordt beoordeeld, nagegaan wordt in welke mate het onderzoek is gebruikt in de beleidsvoorbereiding en -bepaling, de argumentatie bij het gebruik wordt gereconstrueerd en tenslotte wordt de kwaliteit van de argumentatie in het beleidsproces vastgesteld. In een poging tot verklaring wordt nagegaan in hoeverre de kwaliteit van de argumentatie in het evaluatie-onderzoek enerzijds een verklaring vormt voor de mate waarin dat onderzoek in het beleidsproces is gebruikt en anderzijds voor de kwaliteit van de argumentatie bij het gebruik van het onderzoek in het beleidsproces. In deel 3 worden twee cases uitgebreid besproken: een tijdreeksanalyse van het CPB naar de voorgangers van de WIR namelijk de regeling van de Vervroegde Afschrijving en de Investeringsaf-trekregeling, alsmede het TNO-onderzoek naar de energietoeslag. Geconcludeerd wordt dat

het CPB-onderzoek op een aantal punten onjuiste of onvolledige informatie verschaft en dat in een even groot aantal van de geanalyseerde uitspraken deugdelijk wordt geargumenteed als macht wordt uitgeoefend. Ook het TNO-onderzoek wordt op een groot aantal punten tendentiekus geacht, slechts in een kleine minderheid van het aantal geanalyseerde uitspraken is sprake van een deugdelijke argumentatie en in het overgrote deel van feitelijke machtsuitoefening. Er treedt een opmerkelijke vervorming op bij de 'vertaling' van de oorspronkelijke onderzoekresultaten naar de conclusies in het evaluatieverslag voor de Tweede Kamer. Ook bij het gebruik van de onderzoekresultaten in het beleidsproces is in een klein aantal gevallen sprake van deugdelijke argumentatie en in het overgrote merendeel van machtsuitoefening.

De algemene conclusies van Pröpper luiden dat de procedurele rationaliteit van het onderzochte evaluatie-onderzoek laag is, dat het gebruik van het onderzoek in het beleidsproces over het algemeen groot genoemd mag worden, maar dat de kwaliteit van de argumentatie in dat proces laag is. Wat de centrale vraagstelling van het onderzoek betreft concludeert Pröpper dat de kwaliteit van de argumentatie van het evaluatie-onderzoek naar de Wet Investeringsrekening geen samenhang vertoont met de mate waarin er in het beleidsproces gebruik van is gemaakt. Wel bestaat een sterke positieve samenhang tussen de kwaliteit van de argumentatie in het onderzoek en de kwaliteit bij het gebruik van het onderzoek in het beleidsproces.

Pröpper heeft een lijvig, niet op alle plaatsen even toegankelijk boekwerk geschreven over een boeiend onderwerp. Hij stelde zichzelf ten doel de kennis uit te breiden van de wijze, waarop de argumentatie in het evaluatie-onderzoek en het beleidsproces kan worden gereconstrueerd, van de concepten waarmee die kwaliteit kan worden geanalyseerd en geëvalueerd en tenslotte van de samenhang tussen de kwaliteit van de argumentatie in het onderzoek en de mate waarin en de wijze waarop de onderzoekresultaten worden gebruikt in het beleidsproces. Pröpper heeft die complexe mate-

rie op een verdienstelijke systematische wijze aangepakt en duidelijk gemaakt dat niet alleen het evalueren van beleidsmaatregelen belangrijk is, maar dat het onderzoeken van de kwaliteit van dergelijk evaluatie-onderzoek en de plaats daarvan in het beleidsproces tenminste zo belangrijk zijn. Daarbij schroomt de onderzoeker overigens niet expliciet te wijzen op de beperkingen van zijn eigen onderzoek en tot voorzichtigheid ten aanzien van de conclusies te manen.

J. Groenewegen

Hans Junggeburst, De arbeidsmarkt in het spanningsveld van economische efficiëntie en bestaanszekerheid, Lemma, Culemborg, 1989, 331 p.

'Inzicht in het interdependente karakter van de arbeidsmarkt zal de arbeidsmarktactoren doen inzien dat het in hun welbegrepen eigenbelang is om te streven naar de zowel economisch efficiënte als de bestaanszekerheid scheppende arbeidsmarkt.' Niet Adam Smith, ook niet een linkse econoom, maar de Tilburgse socioloog Hans Junggeburst schreef deze zin, in zijn dissertatie, met het doel economie en sociologie dichter bij elkaar te brengen.

Centraal in zijn boek staat, wat Junggeburst noemt, de theorie van de 'perfecte arbeidsmarkt'. De perfecte arbeidsmarkt is volgens Junggeburst mogelijk als aan een aantal voorwaarden is voldaan, zoals bijvoorbeeld een evenwichtige verhouding tussen prestatie en beloning. Alleen door te voldoen aan dergelijke voorwaarden kan de arbeidsmarkt én voor de ondernemer economisch efficiënt werken, én voor de werknemer bestaanszekerheid tot stand brengen. Bestaanszekerheid heeft betrekking op het voor de werknemer voor diens levensonderhoud noodzakelijke loon. Noodzakelijk voor de perfecte arbeidsmarkt is dat de arbeidsmarktpartijen wat meer oog hebben voor elkaars doeleinden. Door verstandig en redelijk gedrag op de korte termijn wordt op iets langere termijn een groot aantal problemen voorkomen.

In het eerste deel beargumenteert Jungge-

burt de noodzaak van zijn theorie van de perfecte arbeidsmarkt. De theorie dient als instrumentarium om andere theorieën en het arbeidsmarktbeleid te beoordelen op onvolkomenheden. In het tweede deel van het boek passeert een groot aantal economische en sociologische theorieën de revue. Deze worden alle bekritiseerd, omdat ze zich óf te veel op efficiëntie, óf te veel op bestaanszekerheid op de arbeidsmarkt richten. De theorieën zijn daarmee 'partieel' en 'a-dynamisch', en kunnen geen grondslag bieden voor de perfecte arbeidsmarkt. In het derde deel wordt het Nederlandse arbeidsmarktbeleid vanaf 1800 beschreven. De conclusie daarvan luidt dat in het beleid vóór 1940 de nadruk te sterk lag op economische efficiëntie, terwijl in de periode 1960-1980 het beleid te veel werd geïnspireerd door het doel van bestaanszekerheid. Slechts in de periode van de Geleide Loonpolitiek zouden, zij het te beperkt, de doelstellingen van efficiëntie en bestaanszekerheid in elkaar hebben gegrepen. In het vierde en laatste deel worden, aansluitend bij voorstellen van Wolfson, Vermaat en Huiskamp, enige beleidsaanbevelingen geformuleerd om de perfecte arbeidsmarkt dichterbij te brengen.

Helaas lijdt het boek aan het ontbreken van een heldere probleemstelling en duidelijke hypothesen. Bovendien blijft de vraag onvolgende beantwoord waarom, bij al het door Junggeburts uitgebreid beschreven theoretische en praktische streven vanaf 1800, de perfecte arbeidsmarkt niet al lang is gerealiseerd. Deze vraag knelt te meer, omdat, zoals Junggeburts wil aantonen, realisatie in het belang van alle betrokkenen is.

Junggeburts stelling dat de oorzaak is gelegen in het ontbreken van een theorie van de perfecte arbeidsmarkt, is nogal ongeloofwaardig. De stelling impliceert dat de wetenschapper beter in staat is het eigenbelang van de actoren te begrijpen, dan deze zelf altijd hebben gedaan. De geschiedenis van de arbeidsmarkttheorie wijst helaas in een andere richting. Veel van de door Junggeburts bekritiseerde analytische theorieën, zoals de klassieke, de neoklassieke en de Keynesiaanse theorie, claimden de mogelijkheid van de perfecte, efficiënte

en bestaanszekerheid biedende arbeidsmarkt, maar alle bleken in de uitvoering te falen.

De nieuwste versie van de theorie van de perfecte arbeidsmarkt lijkt een zelfde lot beschoren, al was het maar doordat cruciale begrippen als efficiëntie en bestaanszekerheid, behalve als specifieke belangen van respectievelijk werkgevers en werknemers, niet zijn uitgewerkt. Met hun 'efficiency wage'-modellen laten economen zien dat voor een rationele werkgever de meest efficiënte lonen lang niet altijd de laagste lonen zijn. Een verschijnsel dat, vanuit het oogpunt van bestaanszekerheid, ironisch genoeg, onvrijwillige werkloosheid kan verklaren. En slechts weinigen zullen aan anderen bestaanszekerheid en loon naar geleverde prestatie misgunnen, maar het wordt een stuk lastiger wanneer blijkt dat de subjectieve waardering van het eigen loon minder afhangt van de absolute bestaanszekerheid, en veel meer van de beloning van anderen.²

Met andere woorden, modellen van de perfecte arbeidsmarkt blijken telkens weer stuk te lopen op de empirische realiteit. Het verklaren van de prijsvorming en de allocatie op de arbeidsmarkt blijft daarom een zinvolle bezigheid. De analytische theorieën van economen en sociologen mogen dan in Junggeburts termen partieel en a-dynamisch zijn, ze bieden wel, in tegenstelling tot de theorie van de perfecte arbeidsmarkt, toetsbare verklaringen voor verschijnselen op de arbeidsmarkt. De werkelijke opgave voor het arbeidsmarktonderzoek ligt mijns inziens dan ook niet in het ontwerpen van de geïngetreerde, dynamische theorie van de arbeidsmarkt, maar in het ontwerpen van verklarende modellen van arbeidsmarktgedrag, op basis van de meest bruikbare inzichten uit economie en sociologie.

Rudi Wielers

1. cf. G.A. Akerlof, J.L. Yellen (eds), *Efficiency wage models of the labor markets*. Cambridge University Press, 1986.

2. cf. A. Szirmai, *Inequality observed. A study of attitudes towards income inequality*. Dis. RUG, Groningen, 1986.

Hans Doorewaard, De vanzelfsprekende macht van het management. Een verkennend onderzoek naar hegemoniale aspecten van de macht van het management bij automatisering. Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1989.

Het marxisme, in de jaren zeventig bijzonder populair op de Nederlandse universiteiten, met name in de sociale wetenschappen, is heden ten dage zo goed als uitgestorven. Eén van de terreinen echter, waar Marx' analyse van de kapitalistische produktiewijze als vruchtbare inspiratiebron nog steeds doorwerkt wordt gevormd door de arbeidssociologie. Met name in de traditie van de zogenoemde 'arbeidsprocesbenadering' leeft het ideeëngoed van de voormalige roerganger voort. Het boek van Doorewaard is één van de meest recente vruchten van wetenschappelijke arbeid die in deze traditie, die in Nederland relatief succesvol genoemd kan worden, wordt uitgevoerd. Doorewaards ironische en ontluisterende conclusie is dat het streven naar verbetering van de kwaliteit van de arbeid, medezeggenschap van werknemers bij reorganisatieprojecten et cetera, in laatste instantie deel uitmaakt van een onuitgesproken machtsproces dat de 'vanzelfsprekende' *hegemoniale* macht van het management ten goede komt.

Startpunt van de studie is een herinterpretatie van de resultaten van het onderzoek 'Management en arbeidssituatie' dat in de eerste helft van de jaren tachtig bij een vijftal verzekeringsbedrijven werd gedaan naar de automatisering van het administratieve verwerkingsproces. De auteur stelt nu dat twee vanuit werknemersbelang gearticuleerde doelstellingen uiteindelijk het management bleken te dienen. Werknemersparticipatie nam mogelijke weerstand tegen de als bedreiging ervaren organisatieverandering weg, maar maakte vooral de specialistische kennis waarover werknemers beschikten voor het management toegankelijk. Ten tweede bleken de uit het oogpunt van kwaliteit van de arbeid nagestreefde allroundfuncties na automatisering opnieuw uiteen te vallen in een beperkt aantal elitetaken enerzijds en een bulk van routinematig werk anderzijds.

Het centrale 'probleem' voor de auteur is nu dat er zijns inziens bij deze automatiseringsprojecten noch sprake was van dwang, noch van enigerlei vorm van slinkse manipulatie. Het management was oprecht en integer in haar streven naar werknemersinvloed en verbetering van de kwaliteit van de arbeid. Dus moet er sprake zijn geweest van een impliciet hegemoniaal machtsproces, zo redeneert Doorewaard.

De auteur komt tot een plaatsbepaling van het begrip hegemoniale macht door het te beschouwen als aanvulling op de door Lukes onderscheiden machtsvormen geweld en bedreiging, autoriteit, manipulatie en ruilmacht. Hegemoniale macht is latent (dat wil zeggen, de actoren zijn zich van het machtsproces niet bewust) en opereert zonder toepassing van sancties. In een afzonderlijk hoofdstuk probeert de auteur de werking van 'hegemoniale macht' binnen organisaties verder uit te diepen. Hij haakt daartoe in op recente ontwikkelingen in de sociale theorie (Giddens, Foucault), waarbij er naar gestreefd wordt valse antinomieën, zoals handelen versus structuur en conflict versus consensus, te overwinnen. Organisatie verschijnt daarbij als gedragsregulerende sociale praktijk, waarin een 'instinct' voor organisationeel handelen ontstaat dat gebaseerd is op de instemming van de leden van de organisatie met de normale gang van zaken. Tenslotte wordt hier het aan Gramsci ontleende begrip hegemonie geïntroduceerd. Deze heeft hiermee willen aangeven dat de macht van de heersende klasse niet alleen gebaseerd is op economische en politieke macht, maar in belangrijke mate ondersteund wordt door *ideologische* overheersing.

Tot slot reflecteert Doorewaard vanuit de ontwikkelde theoretische noties op het onderzoek naar administratieve automatisering bij het verzekeringsbedrijf. De moderne strategie van beheersing van het management komt daarbij naarvoren als een combinatie van automiedestructie (Taylorisme) en autonomie-regulatie (Human Relations); in termen van de machtsanalyse van Foucault, een dubbele strategie van 'discipline en zorg'. Ten tweede functioneert het verleidelijke 'discours' van de

gebruikersparticipatie en het perspectief van de kwaliteit van de arbeid als 'management by seduction'.

Het aardige en belangwekkende van Doorewaards boek is dat betrekkelijk recente ontwikkelingen in de sociale theorie worden verbonden met empirisch onderzoek. Hieraan is dringende behoefte, omdat enerzijds onderzoek naar automatisering en kwaliteit van de arbeid te veel gekenmerkt wordt door beleidsgerichtheid en empiricisme; anderzijds is de doorwerking van het op theoretisch niveau invloedrijke werk van bijvoorbeeld Michel Foucault in sociologisch onderzoek nog zeer gering. In deze zin moeten we het werk beschouwen als een rijpe vrucht aan de boom van de arbeidsprocesbenadering. Daar de auteur een heldere en hier en daar licht ironische schrijfstijl bezigt, mogen we zelfs spreken van een smakelijke vrucht.

Methodologisch zitten er wel wat haken en ogen aan het verhaal. Het begrip hegemoniale macht wordt enerzijds gekwalificeerd als 'sensitizing concept' in de zin van Blumer, anderzijds wordt herhaaldelijk de vraag gesteld: 'Wat is hegemoniale macht?' Dit laatste zou in termen van Blumer (en van Foucault) een reïficerende formule zijn. De munter van dit voor het boek centrale begrip (Gramsci) wordt pas op pagina 120 opgevoerd, en dan nog middels het werk van anderen. Daarnaast ontbreekt een elementaire beschrijving van de geschiedenis van dit idee in de sociale theorie.

Deze (te) losse behandeling van het concept hegemoniale macht heeft mijns inziens nadelige gevolgen. Het belangrijkste probleem in het betoog is de problematische combinatie van het van oorsprong marxistische hegemoniebegrip en de machtsopvatting van Foucault. Hegemonie betekent immers overheersing en heeft om die reden een eendimensionale en monistische connotatie, terwijl Foucault uitdrukkelijk een pluralistische opvatting huldigt. Dit komt onder andere tot uitdrukking in wat Foucault noemt de noodzaak van een 'ascending analysis' van de 'positieve' aspecten van macht. Doorewaard concentreert zich op de (impliciete) overheersingsstrategie van 'het' management. Dit is niet alleen 'top-down' ge-

oriënteerd, maar ook wordt geen onderscheid gemaakt tussen diverse delen van het management. Omdat, tenslotte, Doorewaard in zijn werk blijft uitgaan van (objectieve) werknemersbelangen, blijft er een sterke, marxistische geur van 'vals klassenbewustzijn' aan het hegemoniebegrip kleven.

Waar de arbeidsprocesbenadering en Foucault wel bij elkaar lijken te passen is het ontbreken van tegenstrategieën. In de appendix bij zijn boek geeft Doorewaard het zelf aan: hoewel er iets 'origineels' over zou blijven (de echte belangen van de werknemers) dat zich moet bevrijden van de hegemonie is er geen ontsnappen aan de macht. Wat overblijft is de hoop op een tevoorschijn tredende 'nomade'. Deze mythische constructie lijkt het laatste bastion van de in zijn oorspronkelijk geloof ontlusterde romanticus.

Evert Smit

R. Eisinga, A. Felling en J. Peters, Voor God en Vaderland. De relatie tussen religie en etnocentrisme in onderzoek en theorie. ITS, Nijmegen, 1988, 207 p.

Deze publikatie is een theoretische voorstudie voor een onderzoek waarover door R. Eisinga en P. Scheepers later in hun dissertatie is gerapporteerd. Zij geeft een overzicht over de zeer ruim aanwezige literatuur betreffende de relatie tussen religie en etnocentrisme. De auteurs hebben grondig geïnventariseerd: de literatuurlijst omvat ruim 600 titels bij 150 pagina's tekst.

Etnocentrisme houdt volgens de auteurs een positieve houding tegenover de eigen en een negatieve houding jegens de andere groep in. Het is herhaaldelijk gebleken dat kerkelijken meer etnocentrisch zijn dan onkerkelijken en de verklaring daarvoor is veelal gezocht in de aard van de (christelijke) religie. Het generale verband werd in diverse publikaties overigens al genuanceerd door binnen de factor religie te onderscheiden tussen, bijvoorbeeld, de mate van kerkelijke participatie of de wijzen waarop religie in het persoonlijk leven wordt 'gebruikt': instrumenteel of als een goed in zich-

zelf (external vs. internal religion). Deze en andere pogingen schieten in verklaringswaarde tekort. De reden daarvan is, dat men in het onderzoek niet-religieuze factoren, die mogelijk van invloed zouden kunnen zijn, buiten beschouwing heeft gelaten.

De auteurs willen in dit tekort voorzien door factoren als anomie, autoritarisme en lokalisme in het onderzoek te betrekken. Hun hoofdstelling is dat een adequate causale analyse alleen dan mogelijk is. Zij eindigen dan ook met de presentatie van een causaal model waarin de samenhangen tussen christelijke levensbeschouwing, autoritarisme, lokalisme, anomie en cultureel conservatisme zijn weergegeven.

Zoals gezegd hebben de schrijvers zich grondig in de literatuur verdiept en zij weten hun stelling ongetwijfeld theoretische plausibiliteit te geven. (De empirische resultaten van hun onderzoek staan niet in dit boek en dus ook niet in deze bespreking). Desalniettemin zit er iets onbevredigends in de weergave. De lezer wordt voortdurend geconfronteerd met een grote lijst namen achter een uitspraak: die en die hebben dit of dat beweerd. Een andere reeks auteurs beweert dan het tegengestelde en weer een nieuwe reeks komt met een alternatieve verklaring aanzetten. Eisinga, Felling en Peters trekken dan een soort overall conclusie, zonder dat de lezer kan nagaan of dat gerechtvaardigd is, anders dan op grond van hun bewering. Het is de vraag of het zin heeft zoveel literatuur te noemen.

Betreft deze opmerking de procedure van het rapporteren, er zijn ook meer inhoudelijke punten van kritiek mogelijk. Zo gaan de auteurs wel heel soepel om met het gecompliceerde begrip anomie. Op pagina 80 wordt erop gewezen dat voor Durkheim anomie evenzeer een maatschappelijk probleem als een individueel probleem is. Het is volgens hem dan ook goed te begrijpen dat anomie aan individuele reacties wordt gemeten, hoewel zij op pagina 112 stellen dat men de Srole-schaal, die individuele reacties meet, niet meer kan zien als een maat voor Durkheims anomiebegrip. Voorts wordt, waar zij J.W. Becker bespreken, anomie op één lijn met vervreemding gesteld, hetgeen volgens belangrijke theoreti-

sche tradities nu juist iets anders is. Het vervreemdingsbegrip binnen die tradities biedt naar mijn mening ook interessante aanknopingspunten. Door die keuze zijn zij gedwongen bij de bespreking van Bergers reïficatiebegrip over vervreemding te zwijgen, hoewel Berger het expliciet invoert.

Een andere vraag is of in de geselecteerde literatuur de Amerikaanse studies niet zodanig domineren, dat er een (sterke?) culturele bias inzigt, zeker wat betreft de geaardheid van de christelijke groeperingen. Voorts lijkt mij de vraag van belang of een zo a-historische analyse wel adequaat is om een goed zicht te krijgen op het probleem van het ethnocentrisme. Men zou kunnen denken aan aanvullingen vanuit historisch onderzoek naar de ontwikkeling van de verhouding tussen groepen. Bovendien lijkt het gewenst meer aandacht te schenken aan de alledaagse beleving van die verhouding. Dat neemt overigens niet weg dat ook de survey-methode fraaie resultaten oplevert, zeker als die zo grondig wordt voorbereid als in deze studie over het algemeen is gebeurd.

L. Laeyendecker

Jeanine Eerdeken, Chronische ziekte en rolverandering. Een sociologisch onderzoek bij MS-patiënten, Acco, Leuven/Amersfoort, 1989, 150 p.

Een sociaal-wetenschappelijk onderzoek over de situatie van een bepaalde bevolkingsgroep bevat doorgaans een groot aantal gegevens. Dit geldt ook voor het hier besproken werk van Jeanine Eerdeken. Deze veelheid aan gegevens komt in een verslag nogal eens tot uitdrukking in een overvloed aan cijfers en tabellen die min of meer los van elkaar worden gepresenteerd, waardoor de lezer al spoedig het overzicht verliest. Dit laatste geldt echter niet voor het boek van Eerdeken: zij heeft de belangrijkste uitkomsten binnen een sociologisch raamwerk geordend. Hierdoor ontstond een samenhangend verhaal.

In het zorgverleningsbeleid en wetenschappelijk onderzoek ontstaat een toenemende aan-

dacht voor chronisch zieken en gehandicapten. Hun aantal stijgt door demografische ontwikkelingen (vergrijzing van de bevolking) en vooruitgang in de gezondheidszorg (mensen met ziekte blijven langer in leven). Eerdekens heeft haar onderzoek gericht op een zeer specifieke groep, namelijk mensen bij wie kort tevoren de diagnose MS (multiple sclerose) was gesteld, woonachtig in Belgisch Limburg. MS is een ongeneeslijke, progressief invaliderende aandoening van het centrale zenuwstelsel. De selectie was dus beperkt tot een fractie van alle MS-patiënten (de gemiddelde ziekteduur bedraagt 30 jaar). Registratie gedurende een periode van twee jaar bepaalde de populatie op slechts 57 personen. Van hen namen 48 personen deel aan het onderzoek. De beperking tot deze zeer specifieke, kleine groep is mijns inziens tegelijkertijd de kracht en de zwakte van het onderzoek: de kracht omdat zeer uitvoerige informatie kon worden verzameld in een longitudinale opzet (herhaalde metingen die zich over een langere periode uitstrekken), de zwakte omdat de basis zeer smal is (men kan zich afvragen in hoeverre de uitkomsten ook van toepassing zijn op MS-patiënten met een langere ziektegeschiedenis en op andere typen chronisch zieken en gehandicapten).

Het onderzoek gaat over veranderingen in het leven van mensen die recent als MS-patiënt gediagnostiseerd werden. Veranderingen in de partnerrol en in de ouderrol nemen een centrale plaats in. Daarnaast komen de huishoudelijke rol en de arbeidsrol aan de orde. De toespitsing op deze sociale rollen heeft overigens wel tot gevolg dat de onderzoeksgroep nog verder wordt ingeperkt: niet alle 48 personen hadden een partnerrelatie, hadden (nog) kinderen thuis wonen, of hadden een werkring.

Eerdekens kiest voor gegevens die in principe voor verandering vatbaar zijn. Zo acht zij een differentiatie naar leeftijd en geslacht weinig zinvol, omdat die toch niet te veranderen zijn. Rolgedrag is dat daarentegen wel.

Zoals reeds vermeld, had het onderzoek een longitudinale opzet: in een onderzoeksperiode van een jaar werden de MS-patiënten drie keer ondervraagd. Een dergelijke opzet is tamelijk zeldzaam voor deze sector; meestal wordt vol-

staan met een momentopname. Het dynamische perspectief dat met herhaalde metingen is te bereiken heeft belangrijke voordelen, omdat het inzicht in veranderingen biedt.

Eerdekens heeft onder andere als oogmerk de foutieve beeldvorming over MS-patiënten te ontsluiten. Het maatschappelijk dominante beeld over MS is het beeld van een zwaar gehandicapte rolstoelgebruiker, volledig aangewezen op hulp van anderen. Een dergelijk beeld van afhankelijkheid en hulpeloosheid geldt overigens evenzeer voor andere categorieën gehandicapten. Dat dit beeld niet overeenkomt met de werkelijkheid werd in dit onderzoek nogmaals aangetoond. De meeste ondervraagde personen waren in staat hun rol op de vier genoemde terreinen te blijven vervullen.

Voor de lezer die uitsluitend geïnteresseerd is in de problematiek van MS-patiënten of andere chronisch zieken is een waarschuwing niet overbodig. Het boek staat vol sociologische begrippen uit de roltheorie, bijvoorbeeld 'ambigüiteit in de rolvertolking', 'interdependentie' en 'symmetrische relaties'. Men hoeft zich hierdoor echter niet te laten afschrikken, omdat Eerdekens de begrippen goed uitlegt en ook verder een uiterst heldere schrijfstijl hanteert. In dit verband is het tevens vermeldenswaard dat telkens gevalsbeschrijvingen in de tekst zijn opgenomen. De in sociologische termen gestelde onderzoeksuitkomsten worden aldus geïllustreerd met levensechte verhalen over personen.

De resultaten zijn te uitgebreid om in enkele zinnen samen te vatten. Rolverandering, het centrale begrip, kan in twee richtingen gaan: roluitbreiding en rolinperking. De veranderingen door de ondervraagden gerapporteerd werden, waren meestal geringe veranderingen; extreme rolinperking of -uitbreiding kwam op de vier genoemde gebieden maar weinig voor. Er is nagegaan welke factoren samenhangen met de rolverandering. De subjectief ervaren ernst van MS bleek slechts ten dele van invloed te zijn op rolinperking: wel effect op de huishoudelijke rol en de arbeidsrol, maar niet op de partnerrol en ouderrol. Roluitbreiding dan wel rolinperking bleek samen te hangen met de re-

laties die de MS-patiënten onderhielden met de personen uit hun directe omgeving (partner, kinderen, collega's, leden van de huishouding). Bepaalde kenmerken daarvan, zoals ontvangen raad en informatie, rolverwachtingen en onderlinge betrokkenheid, worden aangevoerd als verklaring voor de mate van rolverandering. Aan het eind van het boek zijn de factoren in een schematisch overzicht weergegeven.

Tenslotte enkele kritische noten. Meerdere malen verwijst Eerdeken naar bijlagen die uitkomsten van statistische analyses bevatten. Die zijn echter niet in het boek opgenomen. De lezer die gedetailleerd kennis wil nemen van de onderzoeksresultaten is genoodzaakt de bijlagen bij de auteur te bestellen.

Zoals gezegd, werd het onderzoek gericht op factoren die voor verandering vatbaar zijn. Dat wekt verwachtingen voor het slothoofdstuk, waarin wordt ingegaan op aanbevelingen voor de praktijk. Maar die vallen mijns inziens nogal mager uit. Eerdeken houdt daar een pleidooi voor een leerprogramma, een zelfinstructiepakket of een pakket voor een trainingsgroep met 'de bedoeling alternatieven in het vizier te brengen en daarbij te wijzen op de effecten van deze alternatieven in termen van rolinperking en roluitbreiding'. Aanbevelingen voor de inhoud en opzet van een dergelijk programma blijven echter achterwege.

Over het geheel genomen verdient het boek niettemin grote waardering. Zowel lezers met belangstelling voor de problematiek van chronisch zieken als lezers met belangstelling voor de roltheorie vinden er ongetwijfeld veel nuttige informatie in. De schrijfster heeft op dit complexe gebied de theorievorming en de alledaagse werkelijkheid knap weten te verbinden.

K.A. Gorter

D.J. Korf, R. Mann, H. van Aalderen: Drugs op het platteland; het drugsgebruik in een kleinere gemeente. Van Gorcum, Assen/Maastricht, 1989.

De foto op de omslag is meteen raak: dorpshuizen tegen een mistige achtergrond. Om de hoek moet de eerste boerderij liggen. En worden daar nu ook al drugs gebruikt? Een stevig glas jenever, akkoord, maar heroïne? Echter: het gebruik van harddrugs door jongeren in ons land blijft niet beperkt tot de grote steden. Ook in kleinere gemeenten, met enkele tienduizenden inwoners, komt het voor. Maar: minder in het oog lopend, meer besloten in huiskamerkringen en met minder dramatische gevolgen voor het leefmilieu dan in Amsterdam. Bovendien, en dat is voor drugsonderzoekers bijzonder interessant, lijken de gebruikers er de risico's van de verslaving en het drugsbestaan beter in de hand te houden. Dit althans blijkt uit de studie van Korf c.s. Bij de harddrugsgebruikers die men aantroef, is 'over het algemeen sprake van gereguleerd heroïnegebruik' [p. 114]. De door de andere burgers ervaren overlast 'is in belangrijke mate a-specifiek voor gebruikers van illegale drugs' [p. 93]. Tegen het afglijden in een junkiebestaan zijn in de dorpsgemeenschap sociaal-structurele tegenkrachten aanwezig. Dit zijn een grotere sociale controle en een grote mate van transparantie van het dagelijks bestaan; familiebindingen, arbeidsethos en, in het beschreven geval, de naverwerking van een kerkelijke traditie. Zo verklaarden enkele harddrugsgebruikers 'kerkbeleving' te betalen [p. 57]. Activiteiten als bijscholing en [vrijwilligers]werk lijken, ondanks werkloosheid, de bindingen met de reguliere maatschappij mede in stand te houden [p. 55]. Tenslotte ontbreekt, in weerwil van het karakter van een 'dorp met stadse trekken', een gelegenheidsstructuur van anonieme ontmoetingsruimten. Delinquente groepsvorming onder jongeren krijgt dus minder kans.

In Noesveen woont bijna driekwart van de 35.000 inwoners van Werkendijke. Gelegen in het oosten van het land, 'langs de spoorlijn naar de Duitse grens', is men met de auto in een uur in Amsterdam. Wat dat betreft heeft

een harddrugsgebruiker in Nederland het nog niet zo slecht getroffen. De plaats kreeg de naam een drugsprobleem te hebben, en er werd een toename van criminaliteit geconstateerd. De gevraagde studie naar aard en omvang van het verschijnsel kreeg een driedelige opzet. Een 'veldonderzoek' aan de hand van interviews met veertig sleutelpersonen uit gemeentepolitiek, ambtenarij, jongerenwerk, hulpverlening, politie, e.a.; een schriftelijke enquête onder de bevolking van 15-34 jaar, naar het vóórkomen (prevalentie) van het gebruik van legale en illegale drugs; en tenslotte een gebruikersonderzoek met diepte-interviews onder 25 (ex)heroïnegebruikers. Tevens vond enige participerende observatie plaats vanuit een 'veldstation'.

Het laatste krijgt in het verslag weinig handen en voeten, maar dit is geen bezwaar. Immers, vele aspecten van het middelengebruik, inkomstenverwerving, crimineel gedrag, contacten met hulpverlening, politie en justitie passeren de revue, benevens een aantal achtergronden van de gebruikers. Gemeten naar landelijk bekende gegevens, is het gebruik van softdrugs voor een plaats als deze statistisch normaal te noemen: 8% van de 15-34 jarigen heeft het ooit wel eens gebruikt, een veel kleiner aantal doet dit de laatste tijd nog geregeld. Onder vrouwen komt het bijzonder weinig voor. Voor alcohol liggen de cijfers rond het landelijk gemiddelde. Het aantal heroïnegebruikers schatten de onderzoekers op 50 à 60. Men zou dan ongeveer de helft [25] geïnterviewd hebben – zo'n dekkingspercentage haalt een drugsonderzoeker in de grote stad natuurlijk nooit. Overigens waren er volgens de geruchten 'ruim honderd drugsverslaafden in het dorp' [p. 6]. Tot de interessante bevindingen behoort dat onder de harddrugsgebruikers cocaine minder populair is dan in de grote stad, terwijl amfetaminen [speed] juist meer geliefd zijn. Dit laatste komt overeen met een recente perspublicatie over het drugsgebruik in kleinere gemeenten in Friesland [Leeuwarder Courant 13/1/90]. De modeharddrug van de laatste jaren, cocaine, lijkt dus meer tot de grote-stads culturen te behoren. Voorts valt het hogere alcoholgebruik op onder plattelands-drugsklan-

ten, en een geringere participatie aan methadonprogramma's dan in de grote stad. Het laatste heeft niet alleen te maken met een moeilijker bereikbaarheid. In het algemeen lijkt de drugshulpverlening in het leven van de Noesveense drugsgebruikers een minder uitgesproken rol te spelen dan bijvoorbeeld in Amsterdam het geval is. Tenslotte is de Noesvener, uiteraard, afhankelijk van een veel dunner netwerk van illegale drugshandel. Ook dit doet hem eerder naar de, legale, drank grijpen. In het boek worden al deze zaken geïllustreerd met sprekende interview-fragmenten.

Niet minder dan vierendertig tabellen, achterin het boek, completeren het verslag. De methodische verantwoording zit dan ook in het algemeen goed in elkaar: volledig, overzichtelijk, en goed controleerbaar. Alleen al hiermee doen Korf c.s. hun traditie eer aan. Daar staat echter een zeker gebrek aan inhoudelijke samenhang tegenover. Juist waar de problematiek zo zorgvuldig wordt uiteengelegd in vele verschillende aspecten, zou een meer synthetiserende slotbeschouwing niet hebben mistaan. De typologie in hoofdstuk 13, met ook weer intrigerende facetten, mist naar mijn mening [een] eenduidige dimensie[s]. Verder beschouw ik het als een bezwaar dat de herkomst van de citaten niet altijd duidelijk is, als het om 'sleutelpersonen' gaat [bijv. p. 18, 19, 24]. Zo is er ook de 'plaatselijke insider', met wie de onderzoekers tijdens de veldfase wekelijks hun indrukken uitvoerig bespraken [p. 41]. Onduidelijk blijft in welke zin deze persoon een insider is. Storend zijn de vele tikfouten en weggevallen woorden, om te beginnen al direct in het voorwoord. Ook het Nederlands is soms slordig. Het gaat hier om een publicatie van een grote commerciële uitgever; waar was de corrector?

Over de ernst van de harddrugsproblematiek in Noesveen concluderen de auteurs: 'Slechts bij een deel van de heroïnegebruikers is er mogelijkserwijs sprake van een [lichte] vorm van lichamelijke verslaving' [p. 115]. Of de bevindingen deze wel héél lichte formulering rechtvaardigen, werd mij niet duidelijk. Los daarvan, is deze studie een interessante aanwinst naast het gestaag groeiende bezit aan drugson-

derzoeken over de grote stad. Ze is nieuw in haar soort, in ieder geval op het punt van de harddrugs. Mede in dit verband is de winst te zien die deze studie oplevert in termen van de sociale-controletheorie, of bindingstheorie. Naar verhouding hechte sociale bindingen houden immers, in deze kleinere plaats, het deviant gedrag binnen zekere perken.

K. Swierstra

Eszter Körmendi en Johannes Noordhoek, Data quality and telephone interviews. Danmarks Statistik, Copenhagen, 1989. 95 p.

In de afgelopen twintig jaar zijn de post-enquête en het telefonische interview geëvolueerd van tweede keus-methoden naar serieuze en aantrekkelijke alternatieven voor het face-to-face interview. Hiervoor zijn twee oorzaken aan te wijzen. Door de stijgende kosten en de dalende respons werd het face-to-face interview in de loop der tijd minder aantrekkelijk. Tegelijkertijd hebben onderzoekers als Dillman en Groves veel bijgedragen aan de verbetering van de procedures voor post-enquêtes en telefonische interviews. Oorspronkelijk was het onderzoek naar werkbare alternatieven voor het face-to-face interview vooral gericht op methoden om de respons bij schriftelijk en telefonisch onderzoek te verhogen. De laatste tijd is de kwaliteit van de verkregen gegevens sterker in de belangstelling komen te staan. Dit heeft geleid tot een aantal methodenvergelijkende onderzoeken, waarvan het hier besproken onderzoek van Körmendi en Noordhoek een van de meest recente is.

In hun boek presenteren Körmendi en Noordhoek de resultaten van twee onderzoeken waarin het telefonische interview en het face-to-face interview met elkaar vergeleken worden. Doel van deze vergelijking is te onderzoeken in welke mate het telefonische interview bepaalde beperkingen of voordelen heeft in vergelijking met het face-to-face interview. Het eerste onderzoek betreft een steekproef van werknemers bij de Deense post- en telegraafdienst, waarvan de helft in persoon en de

helft per telefoon ondervraagd werd naar werkcondities en werksatisfactie. Het tweede onderzoek werd uitgevoerd door het Deens nationaal instituut voor sociaal wetenschappelijk onderzoek en 'Danmarks Statistik', het Deense centrale bureau voor de statistiek. Het betrof hier een omnibus-vragenlijst die periodiek wordt afgenomen bij een random steekproef van Denen tussen de 16 en 99 jaar oud. Naast standaardvragen naar onder andere woon- en werksituatie waren ook meer 'gevoelige' vragen opgenomen naar alcoholgebruik en houding tegenover immigranten.

Met name dit tweede onderzoek maakt de uitgevoerde vergelijking van face-to-face en telefonische interviews zeer interessant. Zo had men de beschikking over een uitstekend steekproefkader, het 'Central Population Register (CPR)', dat informatie bevat over alle inwoners van Denemarken en Groenland. Dit sampling frame wordt uitgebreid beschreven in hoofdstuk 2. Bovendien had men toestemming om gegevens uit andere overheidsregisters te gebruiken en deze via het CPR-identificatienummer aan de surveydata te koppelen. Dit gaf de onderzoekers de unieke gelegenheid om de antwoorden op de inkomensvragen te vergelijken met 'validating information' uit andere bronnen.

Hoofdstuk 3 bevat een korte beschrijving van de opzet en uitvoering van beide vergelijkingen. Er werd geen verschil in respons gevonden tussen beide interviewmethoden. Een vergelijking van de (non-) respondenten in de telefoon- en face-to-face conditie op achtergrondvariabelen (onder andere sekse en leeftijd), waarvan de waarden bekend waren uit andere bronnen dan het onderzoek zelf, leverde geen significant verschil op. Deze bevindingen maken het aannemelijk dat mogelijke verschillen tussen methoden het gevolg zijn van een methode-effect en niet van selectieve non-respons.

In hoofdstuk 4 worden de respondenten op de omnibus-vragenlijst nog eens nader onderzocht op achtergrondvariabelen, nu bekend uit de vragenlijst zelf. Er bleek geen significant verschil te zijn tussen de respondenten in de telefoon- en de face-to-face conditie, zelfs niet

op meer complexe vragen naar gezinsopbouw en vrij privacy-gevoelige vragen naar (samen)-leefvorm.

Hoofdstuk 5 is een van de meest interessante hoofdstukken van het boek, en verscheen in een eerdere versie in Groves et al. (1988) *Telephone Survey Methodology*. In dit hoofdstuk worden de antwoorden op een aantal inkomensvragen vergeleken met belastinggegevens. Inkomen wordt algemeen beschouwd als een van de meest gevoelige en problematische vragen in surveys. Körmendi en Noordhoek vergelijken het face-to-face interview en het telefonische interview op vier inkomensvragen; en wel op vragen naar het bruto en netto persoonlijke inkomen en naar het bruto en netto gezinsinkomen.

Een probleem bij deze specifieke vergelijking is echter dat de vraagvorm in beide methoden licht verschillend is. In de telefoonconditie werd een open vraag gesteld; als de respondenten aarzelden voegden de interviewers woorden als 'ongeveer' of 'niet op de cent nauwkeurig' toe. In extreme gevallen mochten interviewers inkomenscategorieën noemen. In de face-to-face conditie werd dezelfde open vraag gesteld, maar kregen de respondenten tegelijkertijd een kaart met 14 inkomenscategorieën. Vraag- en methode-effect kunnen hierdoor niet meer onafhankelijk onderzocht worden: een zekere mate van confounding heeft plaatsgevonden. Toch blijft de vergelijking de moeite waard, het is namelijk een zeer realistische vergelijking van standaard-interviewprocedures.

Samenvattend kan geconcludeerd worden dat voor inkomensvragen de verschillen tussen het face-to-face en het telefonische interview klein zijn. Weliswaar resulteerde het telefonische interview in een significant hoger percentage missing data, maar voor beide methoden waren er geen verschillen tussen de verkregen antwoorden en de belastinggegevens.

Hoofdstuk 6 houdt zich bezig met het tempo van het communicatieproces. Surveyonderzoekers hebben herhaaldelijk opgemerkt dat het tempo in een telefonisch interview duidelijk hoger is dan in een vergelijkbaar face-to-face interview: het interview als geheel duurt korter

en er is een tendens naar sneller spreken en het vermijden van stiltes. Dit kan van invloed zijn op de kwaliteit van de verkregen gegevens en kan bijvoorbeeld leiden tot meer partiële non-respons of 'weet niet'-antwoorden en tot minder gedifferentieerde antwoorden op open vragen. De gevonden effecten zijn kleiner dan a priori verwacht werd. Met uitzondering van de al eerder genoemde inkomensvragen, is er geen verschil in partiële non-respons tussen beide methoden. Er is wel enig verschil met betrekking tot antwoorden op open vragen in de beide onderzoeken. In de telefoonconditie was het aantal 'kan ik me niet meer herinneren'-antwoorden groter. Ook was er een trend naar kortere antwoorden. Er werden geen verschillen gevonden in mate van concreetheid. Wel was er in de face-to-face conditie een neiging om – ongevraagd – extra informatie te verstrekken.

In hoofdstuk 7 wordt weer een ander aspect van datakwaliteit bekeken: sociaal-wenselijke antwoorden. Hiertoe werden de antwoorden op gevoelige vragen, zoals vragen naar werksatisfactie, neuroticisme-symptomen, alcoholgebruik en attitude ten opzichte van immigranten vergeleken. Er werd geen verschil tussen de groepen gevonden met betrekking tot werksatisfactie en attitude ten opzichte van immigranten. Er was een tendens naar rapportage van meer alcoholgebruik en symptomen van neuroticisme in de telefoonconditie. Opgemerkt moet echter worden dat het effect buitengewoon klein was en statistisch niet significant.

In hoofdstuk 8 wordt ten slotte een aantal vragen naar economische verwachtingen, financiële situatie en aankoopbeleid vergeleken. Er werden geen significante verschillen gevonden.

Het boek besluit met een korte samenvatting van de resultaten en een bespreking van de implicaties voor survey-onderzoekers. Terecht wijzen de auteurs erop dat de resultaten alleen gebaseerd zijn op interviews met een gestandaardiseerde vragenlijst en op interviews van een beperkte lengte; de gemiddelde interviewduur was rond de 35 minuten. Voor heel lange interviews en interviews naar sterk emotionele onderwerpen is de telefoon geen geschikt me-

dium. Ook wijzen ze erop dat volgens de interviewers ouders meer moeite hadden met het telefonische interview: 'Ze toonden een groot respect voor de telefoon en zijn er niet van kindsbeen af aan gewend.'

Voor sterk gestructureerde vragenlijsten die niet langer dan 30 à 45 minuten duren en geen zwaar beroep doen op visuele hulpmiddelen is het telefonische interview echter een snel en goedkoop alternatief voor het face-to-face interview. Wel dient men bij de interviewertraining uitdrukkelijk aandacht te besteden aan de zwakke punten van het telefonische interview: de iets grotere kans op 'weet niet'-antwoorden en minder extra informatie op open vragen. Meer expliciete verbale reinforcement van de interviewer en een uitdrukkelijke instructie aan de respondent om voor het beantwoorden van deze vragen de tijd te nemen, zou dit kunnen ondervangen.

In het algemeen dient men bij de training van de interviewers uitdrukkelijk aandacht te schenken aan de beperkte communicatiecapaciteit van de telefoon. Slechts verbale en paralinguïstische communicatie kan gebruikt worden, alle non-verbale communicatie zoals knikken en oogcontact is immers weggefallen.

Het hier besproken boek doet verslag van goed uitgevoerd competent onderzoek. De onderzoekers hebben het empirische gedeelte goed ingebed in de schaarse bestaande literatuur over dit onderwerp. Het is dan ook jammer dat ze niet in de gelegenheid waren een derde veelgebruikte surveymethode, de post-enquête, in hun vergelijking op te nemen.

Twee kritiekpunten moeten me toch van het hart. In een aantal gevallen worden zeer kleine, niet significante trends door de onderzoekers vermeld en geïnterpreteerd. Zo wordt de grotere sociale afstand tijdens het telefonische interview als positief gezien, omdat er een lichte (niet significante) tendens is naar meer sociaal onwenselijke antwoorden bij twee van de vier onderzochte onderwerpen. Ten tweede is soms niet altijd direct duidelijk op welk van de twee beschreven onderzoeken de conclusies zijn gebaseerd. Zo hebben hoofdstuk 4 en 5 alleen betrekking op het omnibusonderzoek, terwijl de overige hoofdstukken betrekking hebben op

beide onderzoeken. Gelukkig kan een nauwkeurige bestudering van de zeer complete en zorgvuldig samengestelde tabellen altijd uitkomst bieden.

Samenvattend: dit boek is de moeite van het lezen zeker waard.

Edith D. de Leeuw

Hans Knippenberg en Ben de Pater, De eenwording van Nederland, SUN, Nijmegen, 1988, 222 p.

Lang vormde de 'Sociale Kaart van Nederland' een vast onderdeel van het propedeuseprogramma van iedere sociologie-opleiding. Goudsbloms *Dutch Society* en Van Daalens *Wij Nederlanders* behoorden dan vaak tot de verplichte literatuur. Het onderdeel lijkt verdwenen en de genoemde literatuur is inmiddels sterk verouderd, als deze überhaupt nog te krijgen is. Beide ontwikkelingen, verdwijning en veroudering, vallen te betreuren. Weliswaar wordt enig soelaas geboden omdat inleidingen in de sociologie vandaag de dag wat meer empirische informatie over de Nederlandse samenleving bevatten dan vroeger het geval was, maar die informatie vervult vaak veeleer een illustratieve dan een systematische functie (vgl. de nieuwe druk van De Jager en Mok: *Grondbeginselen van de sociologie*) of wordt vanuit een heel specifiek perspectief met mondiaal verschaft (Van Heerikhuizen e.a.: *Samenlevingen*).

Met het hier te bespreken boek wordt, vanuit sociaal-geografische hoek, een aardig alternatief geboden. Doel is de eenwording van de Nederlandse samenleving te beschrijven vanaf het begin van de negentiende eeuw. Het perspectief van waaruit dit gebeurt, is dat van de modernisering uitgedrukt in processen van schaalvergroting en integratie. Juist het ruimtelijke perspectief, daar zijn de schrijvers geografen voor, staat bij de beschrijving centraal. Vier dimensies worden onderscheiden: een infrastructurale, een economische, een politieke en een sociaal-culturele. Wat de infrastructuur betreft wordt bijvoorbeeld ingegaan op het

zich sinds het midden van de vorige eeuw geweldig ontwikkelende netwerk van transport- en communicatielijnen. Op economisch terrein komen onder andere de verregaande gevolgen van de negentiende eeuwse agrarische en industriële revolutie aan de orde, zoals uitbreiding en uitdijning van markten en welvaartsverhoging. Politiek gezien staan zaken als staats- en natievorming centraal evenals het ontstaan en de groei van democratische verhoudingen. Wat het culturele aspect betreft, gaan de schrijvers vooral in op het ontstaan van een nationale cultuur en de institutionalisering van culturele tegenstellingen in bijvoorbeeld de zuilenstructuur.

De geografische achtergronden van deze veranderingsprocessen schetsen zij ideaaltypisch als volgt. De Nederlandse samenleving in het begin van de vorige eeuw vertoonde nog een traditioneel, overwegend ambachtelijk-agrarisch karakter en had een bestaansstructuur die sterk afhankelijk was van de fysieke omgeving. De modernisering die toen haar intrede deed, leidde enerzijds tot een vermindering van

deze afhankelijkheid, maar had aan de andere kant een groeiende afhankelijkheid van wijdere nationale en mondiale kaders tot gevolg. Terwijl het aantal bovenregionale vervlechtingen groeide, dat wil zeggen de integratie in bovenregionale verbanden sterker werd, gingen lokale en regionale samenlevingsverbanden 'ontbindings'-verschijnselen vertonen. Schaalvergroting heeft in Nederland dus zowel tot desintegratie als tot herintegratie geleid, maar dan op verschillende maatschappelijke niveaus.

Het boek is mooi uitgegeven, verluchtigd met tabellen, grafieken en vooral veel kaarten. Helder is het geschreven en zeer systematisch opgezet. Ideaal dus om voor te schrijven in de propedeuse. Als dit boek typisch is voor de moderne Nederlandse sociale geografie, dan zijn de sociologie en de sociale geografie toch minder uit elkaar gegroeid dan wel eens wordt gedacht.

Wil Arts

Mededeling

Door het bestuur van de NSAV is een prijs ingesteld voor het beste wetenschappelijke artikel op het terrein van de sociologie en antropologie, geschreven door één of meerdere Nederlandse sociologen of antropologen en verschenen in een vaktijdschrift in de voorgaande twee jaren.

De NSAV-publicatieprijs 1990 is toegekend aan het volgende artikel: *'Werkloos zijn, werkloos blijven; werk hebben, werk houden? Veertien westerse industrielanden vergeleken naar de mate van uitwisselingsmobiliteit tussen werk en werkloosheid voor de periode 1975-1985'*, door: W.C. Ultee, J. Dessens en W. Jansen verschenen in Mens en Maatschappij jaargang 63, 1988, boekaflevering De flexibele arbeidsmarkt onder redactie van H.D. Flap en W.A. Arts, Deventer, Van Loghum Slaterus, pag 65-85.